

ברכות הנהנין – תפיסות ומגמות במשנת התנאים

א. מבוא

מן התלמודים עולות שתי מגמות יסוד עיקריות בנושא ברכות הנהנין: האחת, הרואה בברכות הנהנין כעין בקשת רשות מהקב"ה להשתמש במה שהוא ברא בעולמו. טעם זה נשען על פסוקים מתוך ספר תהילים: "לה הארץ ומלואה"², וכן: "השמים שמים לה והארץ נתן לבני אדם"³.

השנייה, הרואה בברכות הנהנין את התפקיד הקלאסי של הברכה, קרי: שבח והודאה לקב"ה על שפע המזון בעולם ובארץ-ישראל שנתן להנאתנו. הוסמך עניין זה על קו מהפסוק: "ואכלת ושבעת וברכת...על הארץ הטובה אשר נתן לך"⁵, אם שבע מברך, על אחת כמה וכמה שרעב, או שנלמד בדרשה מהפסוק הנ"ל: "אשר נתן לך – משנתן לך"⁶. מרגע שנתן לך עליך לברך טרם תאכל ותשתה. לטענתנו, מגמות יסוד עיקריות אלו נמצאות כבר בזמן התנאים ובאים לידי ביטוי בדבריהם. בין שתי תפיסות אלו ישנם הבדלים לעניין משמעותה של ברכת הנהנין. אנו מכירים בעובדה שקיימים סוגים שונים של ברכות המסווגות תחת הכותרות: בקשה, שבח והודאה. הדוגמא הבולטת לכך היא תפילת העמידה המשלבת בתוכה סוגי ברכות אלו במקום אחד.

ב. מגמות יסוד בברכות הנהנין – במקורות תנאיים

כאמור, אנו מוצאים ששתי מגמות אלו באות לידי ביטוי כבר בימי התנאים ובדבריהם. במשניות שלפנינו – מסכת ברכות, פרק ו', משניות א', ג', ד' – חולקים תנא קמא או חכמים אנונימיים עם התנא ר' יהודה בר אילעאי.

להלן נביא את שלושת המשניות הנל ונדון בכל מחלוקת ומחלוקת:
ברכות, פרק ו', משנה א':

"כיצד מברכין על הפירות?:"

על פירות האילן אומר בורא פרי העץ,

חוץ מן היין, שעל היין אומר בורא פרי הגפן.

ועל פירות הארץ אומר בורא פרי האדמה,

חוץ מן הפת, שעל הפת הוא אומר⁷ המוציא לחם מן הארץ⁸.

ועל הירקות אומר בורא פרי האדמה.

רבי יהודה אומר: בורא מיני דשאים⁹.

תאריכים:

אם נבאר המחלוקת אזי נראה שתפיסת חכמים היא להמעיט בנוסחי ברכות מגוונים ולהכליל בברכות כמה שניתן. הפירות השואבים כוחם מן העץ – ברכה אחת, וכל הפירות השואבים כוחם מן האדמה ואינם קבועים כמו העץ ופירותיו – אלא הם זמניים או חד-פעמיים ברכה אחרת¹⁰. החשוב הוא שאדם יברך כבקשת רשות באופן אחיד וללא פיצול בנוסח. נוסחי ברכות מגוונים מכבידים על המברך – בפרט, ועל יכולת העברת המסורת ההלכתית, שכידוע באותה תקופה הועברה בע"פ – בכלל.

תפיסתו של ר' יהודה אינה כזו. מגמתו להרבות בנוסחי ברכות ובמילא לברך ברכות רבות ומגוונות. מטרת ברכות הנהנין לשיטתו היא שבח והודאה. ככל שיש יותר סוגי מזון יש יותר ברכות, וכשיש יותר ברכות אזי השבח וההודאה לקב"ה מרובים ומגוונים יותר.

מחלוקת שנייה היא במקור הבא:

ברכות, פרק ו', משנה ג':

"על דבר שאין גידולו מן הארץ אומר שהכל.

על החומץ ועל הנובלות ועל הגובאי אומר שהכל.

על החלב ועל הגבינה ועל הביצים אומר שהכל.

רבי יהודה אומר: כל שהוא מין קללה, אין מברכין עליו".

לכאורה מחלוקת זו עומדת בסתירה ליסודות המחלוקת הקודמת. שהרי כאן ר' יהודה מונע מאתנו ברכה. אולם אם נעמיק נגלה שחכמים ור' יהודה דבקים בשיטותיהם. שיטת חכמים – אפילו שמדובר על מין קללה אין זה שייך לעניין, שהרי יש כאן הנאה ועל ההנאה נתקנה ברכה שבאה כבקשת – רשות.

שיטת ר' יהודה – אין צורך לברך כלל, שהרי יש כאן שתי מגמות סותרות. מחד-גיסא קללה שבאה על האדם, ומאידך-גיסא ברכה שהיא שבח והודאה.

האם אני צריך לשבח את הקב"ה על כך שגובאי בא על שדותינו?!, והיין החמיץ ביקבינו?!, והפירות נבלו ונפלו טרם זמנם בפרדסינו? – לשיטת ר' יהודה יש כאן מידה מסוימת של צביעות ו/או ברכה שאינה צריכה¹².

כמובן, ששיטתו של ר' יהודה כאן בברכות הנהנין איננה נוגעת כלל לשאלת הברכה על הרעה המופיעה במסכתנו¹³. שם שורש חיוב הברכה הוא מטעמים אחרים¹⁴ ואיננו קשור כלל לחיוב ברכות הנהנין.

מחלוקת שלישית היא במקור הבא:

ברכות, פרק ו', משנה ד':

"היו לפניו מינים הרבה"¹⁵:

רבי יהודה אומר: אם יש ביניהם ממין שבעה, מברך עליו.

וחכמים אומרים: מברך על איזה מהם שירצה".

גם כאן טעם המחלוקת נעוץ בשאלה מהי מגמת ברכת הנהנין. חכמים סוברים – אין הבדל בין פירות שבעת המינים לדין פירות אחרים, העיקר שהאדם יברך כבקשת

רשות. אמנם התורה ציינה את פירות שבעת-המינים, אולם כל זה שייך לעניין שבחה של ארץ-ישראל המוזכר שם, ולא לעניינו.

ואם תאמר: והרי הם מוזכרים¹⁶ לפני הפסוק "ואכלת ושבעת וברכת"?!, אמנם כן, לעניין ברכות אחרונות הם זכו למעמד מיוחד, אבל לעניין ברכה ראשונה – לא!.

ר' יהודה בר' אילעאי סובר – יש קשר בין פירות שבעת – המינים לברכה ראשונה, לכן יש להקדימם באכילה. שהרי תפיסתו נשענת על הק"ו מהפסוק "ואכלת ושבעת וברכת". אם שבע מברך על אחת כמה וכמה רעב. כל משמעותו של פרק ח' בספר דברים הוא – להודות לקב"ה על הארץ הטובה שנתן לנו, ומהי הארץ הטובה? – ארץ שיש בה את שבעת-המינים המוזכרים לפני הפסוק המחייב אותנו לברך. לכן סובר ר' יהודה שיש להקדימם בסדר האכילה, שהרי אין לך שבח והודאה גדולים יותר מאשר להקדים ברכת פירות שבעת-המינים המופיעים לפני הפסוק שממנו למדנו בקו את החיוב לברכות ראשונות¹⁷.

ראינו שלוש משניות סמוכות בפרק ו' ממסכת ברכות ששם באים לידי ביטוי שתי מגמות היסוד בברכות הנהנין המופיעות מאוחר יותר בתלמודים. האחת – כעין בקשת רשות, השנייה – שבח והודאה.

טענתנו שתפיסתו זו של ר' יהודה בר' אילעאי הועברה אליו מרבו ר' טרפון¹⁸.

עדות נאמנה שאמנם ר' טרפון הרבה בנוסחי ברכות, אנו יכולים לראות בדעתו על הברכה הראשונה על המים¹⁹:

"השותה מים לצמאו אומר שהכל,

ר' טרפון אומר: בורא נפשות רבות"²⁰.

לתפיסת ת"ק – מים הם כמו כל דבר אחר שאין גידולו מן הארץ, שמברכים עליו "שהכל"²¹, שוב מגמת מיעוט נוסחים והכללה²².

לתפיסת ר' טרפון, רבו של ר' יהודה – יש צורך לחבר ברכה מיוחדת על המים, כיוון שמים לא דומים לשום דבר אחר שאין גידולו מן הארץ – הם מיוחדים, כי בלעדיהם אין קיום לאדם, לחי ולצומח. אי לכך יש צורך לנסח ברכה נוספת ולהרבות בשבח והודאה.

אנו רוצים להתרכז מכאן ואילך בתפיסת ר' יהודה בר' אילעאי, ולהביא ראיות על עקביות תפיסתו בברכות הנהנין – בפרט, ובברכות אחרות – בכלל.

כמו כן, נראה שיש לתפיסת ר' יהודה ביטוי המשך בתלמודים.

ג. תפיסת ר' יהודה בר' אילעאי – בברכות הנהנין בברייתות

עדות לתפיסתו של ר' יהודה אנו מוצאים גם במקורות מחוץ למשנה, להלן נביא המקורות:

תוספתא, ברכות, פרק ד', הלכה ו'

"הכוס את החיטים מברך עליהם בורא מיני זרעים".

התלמוד הבבלי מביא דעה אחרת שיש לברך על כסיסת חיטה: בורא פרי האדמה²³. אולם הוא מיישב שזוהי שיטתו של ר' יהודה, והדעה האחרת היא שיטתם של חכמים.

גם התלמוד מזהה כאן את שיטתו של ר' יהודה. שיטה המרבה בניסוחי ברכות הגורמות לריבוי

בשבח והודאה, כפי שראינו וגם נראה להלן.
 תוספתא, ברכות, פרק ד', הלכה ה'
 ר' יהודה אומר: כל שנשתנה מברייתו ושינה ברכתו – יצא²⁴. הלכה זו מופיעה בהוראה שלילית בשם
 ר' יהודה גם בתלמוד הירושלמי (= "אם לא שינה ברכתו לא יצא").
 כלומר, שינוי במציאות של אותו מעשה בריאה יוצר ברכה נוספת לשיטתו של ר' יהודה, שינוי זה
 מאפשר לר' יהודה להרבות בברכות לשם ריבוי שבח והודאה, כי על אותו מעשה בריאה ניתן לברך
 ברכות בעלות נוסח שונה בהתאם לשינוי.

ד. תפיסת ר' יהודה בר אילעאי בברכות אחרות
 גם בברכות אחרות אנו מוצאים שתפיסת ר' יהודה היא לנסח ולהרבות בסוגי ברכות על מנת ליצור
 יותר שבחים והודאות. המקורות שלפנינו יוכיחו זאת:

1. ברכות ראייה

מסכת ברכות, פרק ט', משנה ב'
 "ר' יהודה אומר:
 הרואה את הים הגדול אומר,
 ברוך שעשה את הים הגדול,
 בזמן שרואה אותו לפרקים".
 הברכה המיוחדת על הים הגדול שלא כמו הברכה על הימים האחרים ובניגוד לשיטת ת"ק, מוכיחה
 שגם בברכות הראייה ר' יהודה דבק בתפיסתו, שאין דומה השבח וההודאה על הים הגדול כמו על
 ימים קטנים, ולכן יש לנסח ולברך ברכה מיוחדת על הים הגדול²⁶.
 ברייתא, תלמוד בבלי, מסכת ברכות, דף נ"ח, עמוד ב'
 אמר ר' יהודה הרואה את הפיל ואת הקוף ואת הקיפוף, אומר:
 ברוך משנה את הבריות.
 ראה בריות טובות ואילנות טובות, אומר:
 ברוך שככה לו בעולמו".
 שוב ר' יהודה מרבה בברכות על סוגים שונים של בריות, בעלי-חיים ואילנות שמביאים לריבוי שבח
 והודאה.

2. ברכות ההודאה

תוספתא, מסכת ברכות, פרק ו', הלכה כ"ג
 " ר' יהודה אומר:
 שלושה דברים צריך אדם לומר בכל יום:
 ברוך שלא עשני גוי,
 ברוך שלא עשני אשה,
 ברוך שלא עשני בור".
 גם כאן שיטה ייחודית בשמו של ר' יהודה המבטאת את ריבוי ברכות הודאה ושבח.

ברייטא, תלמוד בבלי, מסכת ברכות, דף ס', עמוד א'
"בנה בית חדש, ואין לו כיוצא בו,
קנה כלים חדשים, ואין לו כיוצא בהם,
צריך לברך".²⁷
יש לו כיוצא בהם אין צריך לברך – דברי ר' מאיר.
ר' יהודה אומר: בין כך ובין כך צריך לברך".

ר' יהודה מחייב ברכת הודאה גם אם יש לו כיוצא באלו בתים או כלים. בעליל מוכח שר יהודה, בניגוד לשיטת ר' מאיר, מבקש להרבות בברכות למרות שיש לו אותם חפצים, שיטה המביאה לריבוי שבח והודאה.

3. ברכת המצוות

ברייטא, תלמוד בבלי, מסכת סוכה, דף מ"ו, עמוד א'
"היו לפניו מצוות הרבה"²⁸ אומר:
ברוך אשר קדשנו במצוותיו וצונו על המצוות.
ר יהודה אומר: מברך על כל אחת ואחת בפני עצמה".
שוב, ריבוי בברכות, ריבוי שבח והודאה על כל מצווה ומצווה לחוד.
גם פה משמע כמו שהבאנו בברכות הנהנין, לר' יהודה צריך לברך על כל סוג וסוג ברכה מיוחדת בפני עצמה – והתוצאה היא ריבוי שבח והודאה.
ראינו אם-כן, ששיטת ר' יהודה בר' אילעאי נוגעת לא רק לברכות הנהנין אלא גם לברכות ראייה, הודאה ומצוות. בכל המקרים לעיל מרבה ר' יהודה בחיובי ברכות עד כמה שניתן, וברכותיו מאופיינות בנוסחים רבים ומגוונים. כל זה בניגוד לשיטות תנאיות אחרות.
ישנם דברי אגדה המופיעים בתלמוד הבבלי²⁹ המבטאים את מידת חסידותו ודבקו של ר' יהודה בברכות. מסופר שם שהיה ר' יהודה עוטה מעיל ומברך: "ברוך שעטני מעיל".
לפי דעתנו אין כאן אגדה גרידא על מידת חסידותו של ר' יהודה, אלא התלמוד בא ללמדנו על ריבוי ניסוחי הברכות והמצבים המיוחדים לברכות שניסח ויצר ר' יהודה בר' אילעאי בהתאם לתפיסת עולמו בברכות.

ה. ביטויי המשך בתלמודים לתפיסת ר' יהודה בר' אילעאי
תפיסה זו של ריבוי ברכות כמימוש הרצון לשבח ולהודות כמה שיותר מוצאת את ביטוייה בתלמודים. נחזור לתפיסות היסוד העיקריות שעליהן דברנו בפסקה א'. תפיסת היסוד השנייה היא בעצם תפיסתו של ר' יהודה המופיעה במקורות התנאיים שהבאנו לעיל.
הק"ו הנלמד מהפסוק "ואכלת ושבעת וברכת", או הדרשנות מהמילים אשר נתן לך – משנתן לך, נאמרים בשם ר' יהודה הנשיא³⁰, תלמידו של ר' יהודה בר' אילעאי וממשיך שיטתו³¹.
גם בשאלת מקור החיוב של ברכת הריח מברכות הנהנין, אנו נתקלים בתפיסה זו.
התלמוד הבבלי³² איננו מסתפק במקורות מספר תהילים על חיוב ברכות הנהנין כעין בקשת רשות, אלא רב זוטרא בר' טוביה בשם רב מביא מקור אחר לחיוב ברכת הריח מהפסוק בתהילים: "כל הנשמה תהלל יה הללויה"³³.

פסוק נוסף זה שהתלמוד מביא משמש מקור למגמת ברכת הנהנין של: ר' טרפון, ר' יהודה בר' אילעאי תלמידו, רבי יהודה הנשיא תלמיד ר' יהודה בר' אילעאי, רב תלמיד רבי יהודה הנשיא³⁴ ורב זוטרא בר' טוביה תלמיד רב³⁵, שהרי משמעות הפסוק היא שבח והודאה – הללויה, ולכן אין רב ורב זוטרא בר' טוביה מצדדים במקורות התומכים ביסוד הראשון של ברכות הנהנין – כבקשת רשות. אין מקורות אלו נוגעים לתפיסתם את ברכות הנהנין.

ו. התפיסה העומדת מאחורי מגמות היסוד בברכות הנהנין

לתפיסות היסוד הללו בברכות הנהנין ישנם שורשים עמוקים בעולמם של חכמים. תפיסות אלו צמחו על רקע בירור מהותה של הברכה כחלק ממערכת כללית יותר – התפילה. האם הברכה ו' או התפילה מטרתן להשפיע על עבודת ה' של האדם, או שהברכה ו' או התפילה מטרתן להשפיע על גזרותיו של הקב"ה. הווי אומר: שיטת חכמים או תק בברכות הנהנין – רואה את האדם כמטרה המרכזית של הברכה, והברכה משמשת אמצעי חינוכי ומוסרי של האדם – כבקשת הרשות. שיטת ר' טרפון, ר' יהודה בר' אילעאי, ר' יהודה הנשיא, רב, רב זוטרא בר' טוביה – רואה את הקב"ה כמטרה המרכזית של הברכה – שבח והודאה³⁶ המופנים אליו.

בדומה לזה אנו יכולים לנתח את מחלוקתם של ר' ע' ור' יוסי הגלילי³⁷ בשאלה: האם נוסח ברכת הזימון משתנה ככל שישנם יותר סועדים מעל עשרה – זוהי שיטת ריה"ג, או שיטת ר"ע שנוסח ברכת הזימון איננו משתנה מעל עשרה עד אין סוף.

ריה"ג ראה בברכת הזימון ברכה שיעודה מופנה בעיקר לקב"ה, עפ"י הפסוק: "ברוב עם הדרת מלך"³⁸ – פסוק זה מקבל משמעות הלכתית שהוראתה³⁹: ככל שיש מספר רב יותר של סועדים, כך השבח וההודאה לקב"ה בברכת הזימון צריכים להיות גדולים יותר.

ר"ע ראה בברכת הזימון ברכה שיעודה מופנה בעיקר לאדם – הכנה והתעוררות לקראת קיום מצוות עשה מהתורה של ברכת המזון, ולכן קריאת הכנה והתעוררות לעשרה סועדים שווה, באותה מידה, לקריאת הכנה והתעוררות למספר רב יותר של סועדים, ואין אבחנה בנוסח ברכת הזימון.

אולם, גם אם לא נכרוך את מהות הברכה והתפילה לשאלה – מי עומד במרכז של הברכה והתפילה – האדם או הקב"ה, יתכן לומר שהמתח בין הממעים לנסח ברכות ולברכם לעתים מבוקרות בלבד, לבין המרבים לנסח ברכות ולברכם לעתים מזומנות, קשור לשאלה כללית: ריבוי באזכרת שם שמים – הרצוי הוא אם לאו?

ביטוי לשאלת ריבוי באזכרת שם שמים, אנו מוצאים בתקנת התנאים מזמן הבית השני, כפי שמנוסחת בסוף מסכת ברכות⁴⁰:

והתקינו שיהא אדם שואל את שלום חברו בשם.

מדוע היה צורך לתקן תקנה, הרי כבר בימי השופטים בזמן גדעון ובזמן בועז הייתה שאילת שלום בשם ה'!

אלא, שבזמן השופטים אמנם שאלו שאילת שלום בשם ה', אבל לאחר מכן בוטל נוהג זה. לאחר זמן רב, רצו התנאים להחזיר עטרה ליושנה ששאילת השלום תהא שוב בשם ה'.

ולמה בוטל נוהג זה לאחר תקופת השופטים?!

מחמת חשש זילותא בשם שמים בוטל נוהג זה, שהרי כל מטרת התקנה הייתה לשם כבוד שמיים. אולם, בתקופות שרצו לחזק את קדושת הדיבור של המון העם, תיקנו ששם שמים יהא שגור על-פיותיהם של ישראל כמו תקנת התנאים מזמן בית שני המובאת לעיל⁴³ – בבחינת "עת לעשות לה'".

גם תקנת חכמים שיהא אדם מברך מאה ברכות בכל יום מימות השנה⁴⁴, יתכן שמקורה ברצון לשמור על קדושת הדיבור של האדם⁴⁵ ע"י ריבוי ברכות. אם שם שמים יהיה שגור על פיותיהם של ישראל – יתאהב יתברך בקרב המון העם⁴⁶.

מאידך-גיסא, אחריות כבדה היא להרבות בברכות ובשם שמים באופן גורף. שהרי לנגד עיני חכמים עמד האיסור החמור⁴⁷ מעשרת הדיברות: "לא תשא את שם ה' אלוקיך לשווא"⁴⁸, וכן אזהרת עשה דאורייתא למוציא שם שמיים/מזכיר שם שמיים לבטלה⁴⁹ הנלמד מן הפסוק: "את ה' אלוקיך תירא ואותו תעבוד"⁵⁰, ולכן לאחר תקופת השופטים איננו מוצאים שאילת שלום בשם ה', וכמו כן לאחר חורבן בית שני מתבטלת תקנת חכמים של שאילת שלום בשם ה'. כלומר, פעמים שהמרבית באמירת שם שמיים ובברכות בפיותהם של ישראל ידם הייתה על העליונה, ופעמים שהממעטים באמירת שם שמיים ובברכות בפיותהם של ישראל ידם הייתה על העליונה. לסיכום ניתן לומר, שהמרבית בניסוחי ברכות ובאפשרויות לחיוב ברכה, מול הממעטים בניסוחי ברכות ובאפשרויות לחיוב ברכה, מבטאים גישות שונות ביחס לאמירת שם שמים – בכלל, וביחס לניסוחי ברכות וחיובן – בפרט, כפי שהשתקפו במרוצת הדורות בדעותיהם של התנאים והאמוראים.

סוף דבר

במאמר זה העלינו מגמות יסוד בברכות הנהנין, המשתלבות במגמות יסוד כלליות יותר של התפילה, והצבענו על שושלת מסירה של אחת ממגמות יסוד אלו: ריבוי ניסוחי ברכות ואזכרתן עם שם שמיים בהודמנויות רבות, דבר המביא לתוצאה של ריבוי שבח והודאה לקב"ה.

מגמות יסוד אלו מופיעות לראשונה, לכאורה, בדברי האמוראים בתוך התלמודים. אולם לא בהכרח שיטות הלכתיות המופיעות בתלמודים מבוססות על תפיסות חדשניות ועצמאיות בני זמנם. הצגת דברי אמוראים בתלמודים בשם רבם, היא תופעה שכיחה על מנת לתת תוקף לדבריהם, וכן מצביעה על נכונות המסירה. אולם, סביר להניח שיסודות ושיטות פשוטו בבתי המדרש כבר בתקופת התנאים ולא הוזכרו במשנה, שהרי אין דרכה של המשנה לפרוס לפנינו רקע ופרשנות העומדים מאחורי דעות התנאים.

אין לנו תמיד שושלת מסירה מפורשת וארוכת זמן. פעמים שאנו יכולים ליצור שושלת מסירה ארוכת דורות הבנויה על יחסי רב ותלמיד וחוזר חלילה, ולהציע תפיסה ומגמה הלכתית העוברת כחוט השני במרוצת הדורות.

להלן ההצעה לשושלת מסירה בנושא ברכות הנהנין אותה ביססנו במאמרנו:

ר' טרפון < ר' יהודה בר אילעאי < ר' יהודה הנשיא < רב < רב זוטרא בר טוביה

באופן כללי נמליץ, שבאמצעות כלי לימודי חדשני זה של "שושלות מסירה", יוכלו מורים ותלמידים העוסקים בהוראה ולימוד מקצועות הקודש, לעמוד על קשרי לימוד בין אישים, תפיסות ובתי – מדרש, תוך ראית מגמות משותפות בחלקים רחבים של יצירות חז"ל, כפי שבאים לידי ביטוי לאורך כל מרוצת הדורות.

הערות

1. תלמוד בבלי, מסכת ברכות דף ל"ה' עמוד א'; וכן בתוספתא, מסכת ברכות, פרק ד', הלכה א'. ועיין עוד בתלמוד הבבלי, מסכת שבת, דף קי"ט, עמוד א'; שם מביא התלמוד נוהג לאמירת פסוקי תהילים אלו לפני ואחרי הסעודה.
2. פרק כ"ד, פסוק א';
3. פרק קט"ו, פסוק ט"ז.
4. תלמוד בבלי, מסכת ברכות, דף ל"ה, עמוד א'; וכן דף מ"ח, עמוד ב'. וכן תלמוד ירושלמי, פרק ז', הלכה א'; שם מובא ק"ו זה מברייתא בשם רבי.
5. ספר דברים, פרק ח', פסוק י'.
6. תלמוד בבלי, מסכת ברכות, דף מ"ח, עמוד ב'; ברייתא בשם רבי. אולם, בתוספתא, מסכת ברכות, פרק ו', הלכה א'; מופיע בצורה אנונימית.
7. בתוספתא, מסכת ברכות, פרק ד', הלכה ה'; ישנה הצעה נוספת לברכת הפת: "ר"מ אומר – אפילו ראה הפת ואמר ברוך שברא את הפת הזו... זוהי ברכתך".
8. מעניין שבנוסח ברכה זו העדיפו מנסיחי הברכות את הנוסח המקראי הלקוח מספר תהילים, פרק י"ד, פסוק י"ד: "להוציא לחם מן הארץ". בכך הם הרוויחו רווח כפול, ראשית – הם מפנים אותנו למקור שממנו שאבו את כוחם לנסח ברכה מיוחדת לפת, שנית – הנסח המקראי הוא מקורי ו/או סמכותי יותר הנותן תוקף לניסוחי המנסחים. ראייה לכך אנו מוצאים כבר במשנה זו, שהרי ישנם חילופי לשונות מלשון חז"ל ללשון מקרא שבנוסח הברכות: פת < לחם, אילן < עץ, ארץ < אדמה, יין < גפן, ירקות < דשאים.
- כמו כן, תופעה זו בולטת במיוחד, בנוסח ברכת חתנים (= "שבע ברכות"): "אשר יצר את האדם בצלמו בצלם...". < ויברא אלוקים את האדם בצלמו בצלם... (ספר בראשית, פרק א', פסוק כ"ז), וכן "שוש תשיש..." < "שוש אשיש... כחתן יכהן פאר וככלה תעדה כליה" (ספר ישעיהו, פרק ס"א, פסוק י'), "ותגל העקרה..." < "רני עקרה..." (שם, פרק נ"ד, פסוק י'), וכן "... בגן עדן מקדם" < "ויטע... גן בעדן מקדם" (ספר בראשית, פרק ב', פסוק ח'), וכן: "... בהרי יהודה ובחוצות ירושלים, קול ששון וקול שמחה קול חתן וקול כלה" < "... מערי יהודה ומחוצות ירושלים קול ששון וקול שמחה קול חתן וקול כלה..." (ירמיהו, פרק ז', פסוק ל"ג).
- וכן בברכה למי שרואה בתי ישראל ביישובם בארץ-ישראל: "בא"ה... מציב גבול אלמנה" < "ויצב גבול אלמנה" (ספר משלי, פרק ט"ו, פסוק כ"ה).
9. בתוספתא, מסכת ברכות, פרק ד', הלכה ה', מובאת ברכה אחרת לירקות בשם ר' יהודה: "ברוך מצמיח האדמה בדברו". היינימן בספרו: "התפילה בתקופת התנאים והאמוראים – טיבה ודפוסייה", עמוד 30, מסביר תופעה זו של מגוון נוסחי ברכות לאותו עניין/דבר. לשיטתו עדיין לא היו נורמות מחייבות של נוסחי ברכות ותפילות. אמנם לשיטתו של אלבק בספרו: מחקרים בברייתא ובתוספתא – עמוד 150, ישנה מגמה כללית של התוספתא בריבוי ברכות, יתכן שמגמת ריבוי זו שייכת דווקא לפלג הדרוגל בה.
10. אף המשנה ערוכה לפי סדר זה. ראשית – פירות אילן שגזעם מתקיים לזמן ארוך ואינו מתחדש לפחות שלוש שנים, לאחר מכן – פירות הארץ בעלי גזעון או גבעול המתחדש פחות משלוש שנים, ולבסוף – ירקות שהם חד-פעמיים.
11. שיקול זה דומיננטי בדברי חז"ל. המגמה להכליל וליצור כללים ולמעט בהפרטה, מוצא את ביטויו בכללי יצירת ההלכה תחת ההיגד הרטורי: "אם כן נתת דבריך לשיעורין?" (ראה: תלמוד בבלי, מסכת גיטין, דף י"ד, עמוד א'; שבת, דף ל"ה, עמוד ב'; מגילה, דף י"ח, עמוד ב'; בבא בתרא, דף כ"ט, עמוד א'; חולין, דף ט', עמוד א'; וכן דף ל"ב, עמוד א'). עניין זה משתלב היטב במגמה נוספת השייכת אף היא לכללי יצירת ההלכה: מגמת הטנדרזיציה. על מגמה זו עיין בספרו של מו"ר פרוף י"ד גילת ז"ל: פרקים בהשתלשלות ההלכה – עמ' 28-29, 59-62, 66-68, הוצאת אוניברסיטת בר-אילן, ה'תשנ"ב.
12. ועיין להלן בפסקה ו'.
13. מסכת ברכות, פרק ט', משניות ג' ו-ה'. ראה לעניין זה את התלמוד הירושלמי, פרק ו', הלכה ג', שאמנם יש לברך על קללות אלו את הברכה על הרעה: "דרוך דיין אמת".

14. עצם חיוב הברכה על מציאות רעה לאדם, מעורר קשיים אמוניים ו/או רגשיים. יתכן שזו הסיבה שהמשנה מביאה מספר מקורות מקראיים המסמיכים חיוב זה, כי הבאת מקורות אינה תופעה אופיינית במשנה ומקובלת היא בברייתא. ראה גם ריבוי מקורות מקראיים נוספים לחיוב הנ"ל בתלמוד הבבלי, מסכת ברכות, דף ס' עמוד ב', וכן בתוספתא, מסכת ברכות, פרק ו', הלכה ג' ו"א, כל זה מוכיח את הטענה המובאת בראש הערה זו.
15. סגנון לשון הרישא של משנה זו דומה לסגנון הרישא של הברייתא המובאת להלן בפסקה ד.3. "ברכת המצוות": "היו לפניו מצוות הרבה", וגם שם מופיע ר' יהודה. דימיון זה עשוי להצביע על עריכת משניות אלו באותה תקופה ו/או על-ידי אותו עורכ/ים.
16. ספרי, דברים, פרק ח', פסוק ח'.
17. עיין עוד בתלמוד ירושלמי, מסכת ברכות, פרק ו', הלכה א', על שיטת ר' יהודה בידי קדימה בפירות שבעת-המנינים.
18. מקורות רבים מוכיחים יחסי רב ותלמיד בין ר' יהודה הר אילעאי: מדרשי הלכה – ספרא, מצורע, פרשה א', ד"ה: תורת המצורע. ספרי, דברים, פסקה רצ"א, ד"ה: בית חלוץ. תוספתא, מסכת נגעים, פרק ח', הלכה ב'. תלמוד בבלי מסכת מגילה, דף כ', עמוד א'. מסכת כתובות, דף י"ז, עמוד א'. מסכת יבמות, דף ק"א, עמוד ב'. מסכת נדרים, דף מ"ט, עמוד ב'. תלמוד ירושלמי, מסכת חגיגה, פרק א', הלכה ז'.
19. מסכת ברכות, פרק ו', משנה ח', וכן תלמוד בבלי, דף ל"ז, עמוד א', ובדף מ"ה, עמוד ב', וכן תלמוד ירושלמי (בדפוס וילנא – 1922), מסכת ברכות, פרק ו', הלכה ח', וכן בתוספתא, מסכת ברכות, פרק ד', הלכה ט"ז, וכן תלמוד בבלי, במסכת עירובין, דף י"ד, עמוד ב', וכן מכילתא דרשב"י, פרק י"ד, פסוק כ"ב.
- חילוף נוסח מעניין אנו מוצאים בתלמוד הירושלמי, במקור הנ"ל, לפי דפוס ונציה – 1523, שנוסחאותיו אמינו יחסית (עפ"י כת"י ליידין). להלן: "השותה מים לצמאו אומר שהכל, ר' יהודה אומר: בורא נפשות רבות וחסרונן". חילוף שמות בין ר' טרפון לר' יהודה עולה בקנה אחד עם טענותנו, שר' יהודה המשיך את שיטת רבו ר' טרפון, ולכן החילוף הוא בגדר האשפר.
20. נוסח ברכת "בוא נפשות" אינו אחיד במקורות המובאים בהערה הקודמת ובמקורות חז"ל נוספים, כמו כן משמשת היא במקורות אלו כברכה ראשונה וכברכה אחרונה, להלן הנוסחים: "בורא נפשות רבות" או "בורא נפשות רבות וחסרונן" או "בורא נפשות רבות וחסרונן על כל מה שבראת" או "... שברא", או "אשר ברא נפשות רבות להחיות בהם נפש כל חי בא"ה חי העולמים". להסבר תופעה זו ראה: תוספתא כפשוטה, מסכת ברכות, פרק ד', הלכה ט"ז, הערה מס, 63 של פרופ' ש. ליברמן, וכן בספר יסודות התפילה, הרב אליעזר לוי, תש"ז, עמודים 279-280, וכן בספר התפילה בתקופת התנאים והאמוראים – טיבה ודפוסייה, יוסף היינמן, תשכ"ד, עמ' 31, הערה 8.
21. מסכת ברכות, פרק ו', משנה ג.
22. כפי שניתחנו לעיל את המחלוקת בין ת"ק לר' יהודה ביחס לברכה על הירקות, מסכת ברכות, פרק ו', משנה א'.
23. מסכת ברכות, דף ל"ז, עמ' א'.
24. עיין להלן הערה 26, וכן פסקה ד', סעיף 1, להלן.
25. מסכת ברכות, פרק ו', הלכה ב'.
26. עיין עוד בתוספתא, מסכת ברכות, פרק ו', הלכה י', שלשית ר' יהודה גם בים רגיל אם נשתנה בו דבר צריך לברך אפילו פחות משלושים יום. עיין עוד מה שהבאנו לעיל פסקה ג', תוספתא, מסכת ברכות, פרק ד', הלכה ה', וכן בתלמוד הירושלמי, מסכת ברכות, פרק ו', הלכה ב'.
27. ראה לעניין זה גם במשנה, ברכות, פרק ט', משנה ג'. הברייתא כאן מרחיבה ומאבחת המשנה שם.
28. עיין לעיל הערה 15.
29. מסכת נדרים, דף מ"ט, עמ' ב'.
30. עיין לעיל הערות 4 ו-6.

31. להוכחת קשר זה ראה: תלמוד בבלי, מסכת מגילה, דף כ', עמ' א', וכן תלמוד בבלי, מסכת שבעות, דף י"ג, עמ' א', וכן תלמוד בבלי, מסכת מנחות, דף ק"ד, עמ' א', וכן תלמוד ירושלמי, מסכת בבא מציעא, פרק ג', הלכה א'.
32. מסכת ברכות, דף מ"ג, עמ' ב'.
33. פרק ק"נ, פסוק ו'.
34. להוכחת קשר זה ראה: תלמוד בבלי, מסכת ביצה, דף כ"ד, עמ' ב', וכן תלמוד בבלי, מסכת ברכות, דף מ"ג, עמ' א', ודף י"ג, עמ' ב', וכן תלמוד בבלי, מסכת שבת, דף ג', עמ' ב', וכן תלמוד בבלי, מסכת חולין, דף ט"ז, עמ' א', ודף קל"ז, עמ' ב', וכן תלמוד בבלי, מסכת כתובות, דף ס"ט, עמ' א', וכן תלמוד בבלי, מסכת סנהדרין, דף ה', עמ' א', וכן תלמוד ירושלמי, מסכת סוטה, פרק ט', הלכה ב', וכן תלמוד בבלי, מסכת חגיגה, פרק א', הלכה ח'.
35. מאמריו בשם עצמו מעטים ונמצאים במקור אחד בלבד (תלמוד בבלי, מסכת יבמות, דף מ"ד, עמ' א'). מוסר מאמר אחד בלבד בשם ר' נחמן (תלמוד בבלי, מסכת יומא, דף פ"ו, עמ' ב'), רוב מאמריו בהלכה ובאגדה מוסר בשם רב (תלמוד בבלי, מסכת ברכות, דף מ"ג, עמ' ב' – 5 מאמרים).
36. לשאלת מהותה של התפילה: מי המושפע הקב"ה או האדם? יתכן לקבל תשובה מתוך התבוננות בתולדות התפילה במרוצת הדורות. התפילה במקרא ייחודה בכך שמתפללים כולם ראו את התפילה כמיועדת לקב"ה בלבד, המשפיעה עליו לשנות גזירות רעות. אולם, עם בניין בית המקדש נכנסו הקורבנות כגורם נוסף בעבודת ה' והאדם הפך להיות מושפע מעבודה זו, שהרי הקרבת הקורבן מבטאת קירבה ו/או תחילה במקום גופו של האדם. עם חורבן הבית וביטול הקרבת הקורבנות, רצו חז"ל לראות בתפילה גם את השפעתה על האדם, ואכמ"ל.
- גם בברכות הנהנין אנו מוצאים שתי דוגמאות אלו: מחד גיסא – בקשת רשות המיועדת לאדם, ומאידך גיסא – שבח והודאה המיועדים לקב"ה.
37. מסכת ברכות, פרק ז', משנה ג'.
38. ספר משלי, פרק י"ד, פסוק כ"ה.
39. עיין עוד במשמעות כלל זה בתלמוד בבלי, מסכת ברכות, דף נ"ג, עמ' א', שם מסביר התלמוד את דעת בית הלל המובאת בתוספתא, מסכת ברכות, פרק ה', הלכה ל"ג: "אחד מברך לכולן משום שנאמר ברוב עם הדרך מלך". שם משמע שיש חשיבות מספרית לאנשים המברכים ביחד, ואין זה קשור כלל לתוספת שבח בנוסה, הדיוק הוא מהתיבה: "ברוב". אולם, ברכת הזימון שלפנינו הדיוק הוא כפול משתי תיבות גם יחד: "ברוב" ו"הדרת" – ככל שיש לי יותר סועדים ("ברוב") כך מתוסף שבח בנוסה ("הדרת").
40. פרק ט', משנה ה'.
41. ספר שופטים, פרק ו', פסוק י"ב.
42. מגילת רות, פרק ב', פסוק ד'.
43. עיין עוד, תלמוד בבלי, מסכת מבות, דף כ"ג, עמ' ב': "א"ר יהושע בן לוי – שלושה דברים עשו ב"ד של מטה והסכימו ב"ד של מעלה על ידם, ואלו הם: מקרא מגילה, שאילת שלום והבאת מעשר". עיין פירושו של רש"י שם, ד"ה: "ושאילת שלום בשם" – "... דחייב אדם לשאול בשלום חבירו בשם, ואנו נמי כי שילינן אהרדי מזכרין שם. דשלום שמו של הקב"ה, דכתיב (שופטים ו'): ויקרא לו ה' שלום לשם ה'". דברי רש"י אלו מנסים להסביר משוע בימינו לא מתקנים שום, בפעם השלישית, שאילת שלום בשם ה'. יתכן לומר שאמירת "שלום" היא מעין פשרה בין גישת המרבים באמירת שם ה', לבין גישת הממעטים באמירת שם ה'.
- בהקשר זה מצאנו מחלוקת אחרונים ביחס לשאלה להלן: אדם בשם "שלום" אם מותר לקרותו בשמו בבית המרחץ? לדעת הב"ח והמג"א, בש"ע, אר"ח, סימן פ"ד – אסור, ולדעת הט"ז שם – מותר. שוב נראה מהכא, שגם במילה שלום יש איסורי אזכרה, ואין היא מילת חולין כלל וכלל.
44. תלמוד בבלי, מסכת מנחות, דף מ"ג, עמ' ב', בברייתא, שם.
45. נסיונות רבים עשו חכמי הדורות לתת תוקף מוסמך לתקנה זו. ריבוי הנסיונות מוכיח שאולי ן במקורות אלו ממש. ראה למשל במקור המוזכר בהערה הקודמת ובפירושו של רש"י שם, וכן הספר שבלי לקט, סימן א', וכן במדבר רבא, פרק י"ח, וכן תנחומא, פרשת קורח, וכן בסדר רב עמרם השלם, ח"א, עמ' 84, וכן ספר המנהיג, עמ' 6. יש הרואים זאת כהלכה למשה מסיני! – דעה זו מובאת בספר המנהיג שם, וכן בספר שבלי לקט שם.

46. בה"ג מנה עניין זה במניין המצוות, אולם הרמב"ם בספר המצוות, שורש א', השיג עליו, ועיין עוד בהשגות הרמב"ן שם.
47. תלמוד בבלי, מסכת ברכות, דף ל"ג, עמ' א', מחלוקת הפוסקים אם איסור ברכה שאינה צריכה הוא מדאורייתא או מדרבנן. לשיטת הרמב"ם – מדאורייתא, לשיטת הש"ע – מדרבנן.
48. ספר שמות, פרק כ', פסוק ז', וכן ספר דברים, פרק ה', פסוק י"א.
49. תלמוד בבלי, מסכת תמורה, דף ד', עמ' א'. מצווה זו נמנית בספר המצוות לרמב"ם, מ"ע ד'.
50. ספר דברים, פרק ו', פסוק י"ג.

